

VARGA G. LAJOS

Arató Endre munkássága és helye a magyar történetírásban

Előszó

Írásomban kísérletet teszek Arató Endre 1956 után keletkezett történeti munkáinak áttekintésére, és az általa használt módszertan bemutatásával vázolom fel a sok-nemzetiségű birodalmakban a nemzetiségi mozgalmak fejlődési struktúráit a 18. század második és a 19. század első felében.

A történelem az a tudomány, amely lehetővé teszi bármiféle identitás vagy ideológia időben folyamatos elgondolását. A magyar társadalom a 20. században három nagy fordulatot élt meg: 1919–20, 1945–49 és 1989 több évtizedig létező állapotokat teremtett, mely a „múlt teljes, vagy részleges újraértelmezését is maga után vonta”.¹ E három paradigmaváltás közül a második korszak, és azon belül is az 1956 után létrejött változások kerülnek elemzésre Arató Endre társadalomtörténeti munkáiban. Az elméleti és tudománytörténeti kutatások azt már tisztázták, hogy a történeti gondolkodásnak rendszerint „belső összefüggés teremtő szerkezete van, amelyben a történeti értékítéletek egymással és ugyanakkor a jelen politikai-társadalmi irányzatokkal egyfajta elrendeződési viszonyba kerülnek”.²

A 19. század első felében Magyarország területén élő nemzetiségek történetét a mindenkori együttélésből fakadó történetírói megközelítés határozza meg. 1920 előtt az állam-, majd Trianon után már a több államban élő magyar nemzet volt a kulcs-kategória; a két világháború között tevékenykedő történészek nem a 19. századi nemzetiségek – horvát, román, szerb, szlovák, ruszin – történetével foglalkoztak elsősorban, hanem a korszakban uralkodó magyar nemzet- és nemzetiségpolitikát mutatták be a nemzetiségek vonatkozásában.³

A II. világháború után Magyarország a szovjet befolyási övezet országainak tagja lett a magyar kisebbséggel rendelkező államok többségével egyetemben. 1956 után felerősödött a saját nacionalizmus elleni harc – legalábbis Magyarországon –, és kie-

¹ Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 270.

² Glatz Ferenc: A közgondolkodás elemei. A tudományos és a köznapitörténelemfelfogás. In: Történelem és közgondolkodás. Szerk.: Vass Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 37.

³ u. ö.: Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 15–26.

gészült a dunai népek összefogásának jelszavával, amit a régi nemzeti ellentétek eltűnése alapján képzeltek el.⁴ Ennek következtében Arató a nacionalizmust nemcsak mint a kelet-európai országok integrációját akadályozó jelenséget vizsgálta, hanem mindenekelőtt mint a történeti Magyarországon élő nemzetek és nemzetiségek közeledését gátló káros eszmét és magatartást. A nemzeti mozgalmak vizsgálatakor a lenini nemzetiségi elvet állította a középpontba, és ehhez az alaphoz mérte a többi összehasonlítható nemzeti mozgalom problematikáját. A társadalmi haladás pártossága mellett rakta le a voksát, vagyis a haladó társadalmi mozgalmak történetét és ezek egymás közti különbségeit elemezte, és a korban megjelenő leghaladóbb törekvéseket pártolta. Az egyes országokat alkotó nemzetek és nemzetiségek közeledését gátló nacionalizmust elítélte, ezért támogatta a szocialista országok egymás közti kapcsolatainak javulását. E. J. Hobsbawm történész szerint is jelentős pozitív változás volt kimutatható a szovjet befolyási övezet államainak nemzetiségi kapcsolataiban a két világháború közötti időszakhoz képest: „a kommunista rendszerek kiemelkedő teljesítménye volt a többnemzetiségű országokban a nacionalizmus szörnyű következményeinek korlátozása.”⁵

A materialista történettudomány a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, ill. a felépítmény tudatosodásának folyamányaként tekint a nemzeti mozgalomra. Arató Endre saját kora magyar nacionalizmusának gyökereit a történeti előzményekben – a Monarchia szerkezetében és hatalmi viszonyaiban – látta és láttatta. Ennek megfelelően a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszak is új megvilágításba került. Ez olyan kiindulópontot teremtett munkásságában, amely képes volt megvilágítani a nemzeti mozgalomban korábban nem észlelt összefüggéseket.

Kezdeti vizsgálódásainak középpontjában a szlovákok, majd később Magyarország minden nemzetisége állt, végül pedig egész Kelet-Európa formációelméleti problémafelvetésén nyugvó kérdéskomplexum foglalkoztatta: mikor és milyen sajátosságokkal alakultak ki az egyes nemzeti mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során. Az egyenlőtlen fejlődés elméletének megfelelően Kelet-Európában az egyes birodalmak a világ gazdaság szerkezetében elfoglalt helyük alapján sorolódnak be, és a soknemzetiségű birodalmakon belüli gazdasági szerepek és regionális fejlettségi eltérések nemzeti-nemzetiségi kérdésként különülnek el.⁶ Az egyetemes történeti szempontból meghatározott egyes nemzeti

⁴ Romsics I.: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 513–516.

⁵ E. J. Hobsbawm: *Nation and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 173.

⁶ Lásd: Berend T. Iván – Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.

mozgalmak fejlődése sokkal tágabb teret biztosít a jelenségek tendenciáinak megértéséhez, mint a szűk nemzeti történetírás. Niederhauser Emil, a jeles történész az utóbbi megközelítést a következő módon értékelte: „Az egy országból történő kiindulás a mindenkor hazai szemlélet számára természetesen igen hasznos [...], azonban éppen kiindulópontja miatt óhatatlanul szubjektív elemeket is hordoz magában”.⁷

Arató Endre élete

Arató Endre 1921. november 8-án született. Gyermekkorát Komáromban, Csehszlovákiában töltötte, ahol a Trianon után létrejött államok közül a leginkább respektálták a nemzetiségek jogait, ám ezzel együtt nap mint nap érezhette a kisebbségi helyzet hátrányos következményeit. Az 1938-as első bécsi döntés által megnagyobodott Magyarország a *numerus clausus*-t hozta el számára, majd három év munkaszolgálatot Kárpátalján és Erdélyben, végül pedig Gunschirchent és Mauthausent.

Az életének kezdete óta fennálló politikai viszonyok és a II. világháborúban átélt borzalmak alapján állítható, hogy Arátónak a nemzeti kérdés iránti érdeklődését személyes elkötelezettség alapozta meg. Magyarország egy soknemzetiségű birodalom részeként maga is sok nemzetiséggel rendelkezett, és a 18. századtól kezdve beleütközött a nemzeti mozgalmak sokszínű és egyre határozottabb törekvéseibe. Arató felismerte és összefüggésbe hozta a nemzeti mozgalom célkitűzéseit és a szociális mozgalmakat, hogy az egész problematika bonyolultsága mellett kielemezze a nemzeti kérdés kelet-európai sajátosságait.

A doktori diploma megszerzése után 1948 és 1951 között a Köznevelési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetőjeként a hazai nemzetiségek iskolaügyének fejlesztése érdekében igen sokat tett. 1951-től 1956-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa volt. Az MTA keretei között elsősorban a 19. századi nemzetiségi kérdéssel, s ezen belül a „csehszlovák” történelemmel foglalkozott. Az MTA nagy vállalkozása, a *Magyarország története 1790–1849* c. egyetemi tankönyv nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezeteinek ő volt a szerzője.

1957-től a Kelet-Európa Története Tanszékre kapott egyetemi docensi, majd 1965-ben egyetemi tanári kinevezést. A tudományos tevékenység külső megbecsüléseként 1973-ban az MTA közgyűlése levelező taggá választotta.

1977. augusztus 30-án hunyt el.

⁷ Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány, 33. évf. (1988) 669.

Munkássága

Arató Endre Komáromban megismerte a kisebbségi létet, és ez egy életre megszabta tudományos érdeklődését. A szlovák nemzeti fejlődés kérdései jelentették számára a kiindulópontot: kutatási területei innen továbbhaladva bővültek tematikában, térben és időben egyaránt.

Kandidátusi disszertációja 1960-ban jelent meg két kötetben, *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848* címmel. Bemutatta a hat magyarországi nemzetiség gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai fejlődését, megvilágította a nemzetiségi mozgalmak kölcsönös kapcsolatait. A nemzeti ébredésnek, a nemzetté válásnak sokban hasonló, sokban mégis a konkrét helyzet által adott különböző útjait kísérte végig, elsősorban a politikai eseménytörténet alapján. Ebben a munkájában a legfontosabb szempont még a mozgalmak egymás közötti, és a magyar mozgalommal fenntartott kapcsolatainak a kérdése volt.

Az országtörténet műfaja nem állt közel hozzá, mivel vallotta, hogy a kelet-európai táj története nem azonos a térségben fennállott és fennálló államok történetének összességével, és hogy az országok szerinti közelítés nem ad lehetőséget a sajátos és az eltérő vonások kimutatására. Legtágabb problematikával foglalkozó munkája a *Kelet-Európa története a 19. század első felében* (1971). A magyarországi kutatók közül ő értelmezte legszélesebben Kelet-Európa fogalmát, a finnektől egészen a kaukázusi népekig. Elsősorban azzal alkotott újat, hogy a térségben élő mind a huszonhét néppel foglalkozva bemutatta a nemzetté válás történetét mind az államisággal rendelkező, mind pedig az azt nélkülöző nemzetiségek sorsán keresztül, valamint a 19. század első felének történelmét az egész terület vonatkozásában szintetizálta. A vizsgált nemzeti mozgalmak felett diszponáló nagyhatalmak elnyomó szerepét és kapcsolatait is elemzés tárgyává tette. Másodszorban a nemzetiségek fejlődésének történetében mutatkozó közös és eltérő pontok összehasonlító történetével bővítette a nemzeti mozgalmak fejlődési sajátosságairól alkotott tudományos képet.

Elsősorban a politikátörténet érdekelte, és ez irányú kíváncsisága terelte az ideológiai, valamint kulturális kérdések felé. A nemzeti mozgalmak teoretikai problémái és az azokra adott válaszok, valamint a politikai öntudatosodás kérdései vezették el egyik legérettebb munkájának megírásához: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei* (1975). A 18. század és 1848 közötti időszak tanulmányozásával foglalkozva mutatta be a nemzeti ideológiák fejlődését, kölcsönhatásait és eltérő változataikat.

Posztumusz kiadásban megjelent legutolsó munkájában, *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája* (1983) címűben korábbi munkáinak esszenciáját adta a nemzeti öntudat fejlődésének vizsgálatában.

A korszak eszmetörténeti háttere

1948 után Magyarországon az új történetiszemlélet, uralkodó pozícióba kerülve, elhatárolta magát minden más ideológiától, s egyik pillanatról a másikra az állam minden anyagi és szellemi kapacitását a materialista történetiszemlélet és módszertan szolgálatába állította, melynek színvonalát a nemzetközi – főleg szovjet – és a hazai történettudomány fejlettsége határozta meg. Az elmélet térnyerése megváltoztatta a történelemtől alkotott korábbi gondolkodásmódot, annak irányával és módszertanával egyetemben. A társadalom legszélesebb osztálya, a tömegek története, valamint az osztályharc társadalmi-politikai átrendeződésének históriája iránti érdeklődés megnövekedésével korábban nem tanulmányozott jelenségek részesültek kiemelt figyelemben.⁸

A térségben a nemzeti mozgalmak létrejöttének időszakától számítva egészen a II. világháború végéig az állandó szembenállás nem adott lehetőséget a nemzeti törekvések szélesebb perspektívában gondolkodó tudományos vizsgálatára. Az 1950-es évektől a szovjet befolyási övezet területén élő és különböző nemzeti tudatot valló tudósok részéről megindult az érdeklődés e terület nemzeti mozgalmainak története iránt. A keleti blokk államai közös kérdésfeltevésből kiindulva azonos célt akartak megvalósítani: „egy új típusú, szocialista nemzeti tudat és patriotizmus modelljét keresték”.⁹ Ez azt jelentette, hogy a szovjet befolyási övezet államainak történetírása az ötvenes években szakított a magyar-, szlovák-, román-, jugoszláv-centrikus nemzeti szemlélettel. Nem véletlenül hitték azt a korszak vezető magyar történészei, hogy eljött a nemzeti megbékélés ideje a Kárpát-medencében.

Az ötvenes, hatvanas és hetvenes években két történetpolitikai irányzat mérte össze váltakozó sikerrel erejét. Az ötvenes években a Révai József, Andics Erzsébet és Mád Aladár vezette szabadságharcos-függetlenségi történetiszemlélet, majd 1956 után egészen 1974-ig a Molnár Erik vezette osztályharcos gondolkodás dominált, míg végül előbbi a vita által generált módszertani többlet hasznosításával jutott nagyobb befolyáshoz.

Az ezen időszak alatt kialakított eszmerendszer fejlődésében meghatározó tényezőnek bizonyult társadalmi funkciójának alakulása, amely erősödött, mikor az tudatosan törekedett a társadalom megváltoztatására, hiszen ilyenkor a viszonyban

⁸ Romsics I.: *Clio bővületében. A magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris Kiadó, 2011. 209–219.

⁹ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 14.

egyfajta „politikai elem” volt jelen. Az állami eszmerendszer történeti elemzése során annak funkcionális vizsgálata mellett talán az egyik legfontosabb probléma éppen az, hogy mi történik az adott elméleti struktúrával, ha az alappilléret adó világnézet megmaradása mellett a politikai elit maga változik. Ebben az esetben az eszmerendszer a társadalomhoz és e társadalom politikai struktúrájának új profiljához mérten alakítja ki funkcionális tartalmát.¹⁰

Az első korszakban a történeti anyag elemzésekor nem következetes módon használták a materialista történeteszemlélet. 1956-ig a fő ideológust – Révai Józsefet – elsősorban a hatalom megragadásának és megtartásának technikai és gyakorlati kérdései érdekelték. Révai elutasította a Tanácsköztársaság tényleges irányítójának, Kun Bélának a nemzeti érdekek fölé helyezett osztályharcos szemléletét, s megalkotta a „progresszív hazafiság” tételét, amely egyszerre tartalmazott „internacionalista és nacionalista elemeket”¹¹. A politikai helyzetnek megfelelően a történetírásban eluralkodott a végletes sematizmus, leegyszerűsítés, mely aktuálpolitikai célokat szolgált. E történetfelfogás eklektikus jellege a történeti anyag egy részén alkalmazott materialista módszer és a korábbi hatalmi elitiek történetfelfogásából eredő gondolatmenetek keveredésében volt tetten érhető: a szabadságharcok egyoldalú kidomborítása, a „történeti fejlődés egész menetéből és bonyolult viszonylataiból való mesterkéltség” kiemelése és a „honvédő-függetlenségi harcok” vezetői mellett a „paraszság idealizálása” jellemezte.¹²

Az 1956-os forradalom bukása után, 1959-ben kiadott *Burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* című dokumentum kifejti a nacionalizmus hibáit és az új történelmi diskurzus alapvetését: a „kapitalizmus és szocializmus világméretű” küzdelme a kor „osztályharcainak tengelye”, amelyben a szocialista országok és a „gyarmati és függő országok népeinek antiimperialista” nemzetközi küzdelmének a „dolgozók felszabadítása” a tétje. Továbbá a dokumentum fő feladatának tekinti a nemzetiségeket elnyomó, és az idők folyamán „imperialista” tartalommal kiegészült magyar nacionalizmus maradványainak felszámolását, kiküszöbölését, amit a „proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság” gondolatának elmélyítésében látott.¹³

E pártokumentum egyik háttérembere Molnár Erik volt. Munkáiban szisztematikusan szembement a történeteszemlélet nacionalista interpretálásával, mely a szabadságharc alatt „a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani a proletár

¹⁰ Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a magyar társadalom. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 395–397.

¹¹ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 506.

¹² Pach Zsigmond Pál: Történeteszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 180–184.

¹³ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2. bővített kiadás. Szerk.: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 358–380.

nemzetköziség ellen”; a proletár internacionalista tudat megerősítését szorgalmazva kijelentette: „a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel.”¹⁴

Andics Erzsébet egy sokszerzős tanulmánykötet megszerkesztésével és kiadásával kapcsolódott be a vitába. A kötetben megjelent Arató-tanulmány¹⁵ elismeri, hogy a 18. század végéig lejátszódott „felszabadító mozgalmak feudális jellegűek voltak”, a Rákóczi-szabadságharcban azonban a „feudális vonások mellett” már a „polgári csírák” is ott voltak, amelyek a 19. századi magyar nemzeti törekvések „előtörténetét” alkották. A reformkori modern nemzeti mozgalom, s az ideológiáját alkotó nacionalizmus jellegének kettős arculatát különválasztotta a lenini nemzeti-ségi elv alapján, vagyis a nemzeti kérdést a 19. század tekintetében alárendelte az „általános emberi haladás ügyének” a magyar nacionalizmus ellentmondásait pedig „kellő kritikával” kezelte.¹⁶

A két eszmeáramlat vitájába a 60-as években a politika nem szólt bele akkurátusan, viszont az évtized végén felfigyeltek a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek egyre hányatottabb sorsára. A hatalom felismerte, hogy a nacionalizmus tartósan létező kulturális és politikai realitás, és a politikai szükségletnek jobban megfelelő szabadságharcos-függetlenségi történeteszemléletet kezdte pártolni. A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi ünnepi közgyűlésén elhangzott előadásában Király István, az ELTE 20. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője, politikai hatásra az osztályharcos történelemszemléletet kritizálta.¹⁷ Arató Király István tanulmányával foglalkozva szintén elítélte a kozmopolitizmust, és a „nyugati fellazítás elleni küzdelemben a progresszív magyar hagyományokat” olyan hathatósan mozgósítható erőnek látta, amely „segít a ma problémáinak megoldásában”. Az ilyen módon felépített magyar történeti anyagot alkalmasnak tartotta nemcsak a nyugati kozmopolitizmus elleni fellépésre, hanem a korabeli magyar társadalomban a nemzeti közömbösség gondolatát valló „magatartásformák, állásfoglalások” felszámolására is.¹⁸

¹⁴ Molnár Erik: A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány, 67. évf. (1960) 10. sz. 571.

¹⁵ Arató E.: A magyar nacionalizmus kettős arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Szerk.: Andics Erzsébet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 79–143.

¹⁶ Arató, i. m. 1964. 19–81.

¹⁷ Király István: Hazafiság és internacionalizmus: a szocialista hazafiság és a magyar internacionalista hagyományok. Magyar Tudomány, 80. évf. (1973) 6. sz., 345–362.

¹⁸ Arató E.: Király István: Hazafiság és forradalmiság. In: Magyar Tudomány. 82. évf. (1975) 7.sz., 445–446.

Míg egy 1953-as történészkongresszuson a magyar és a cseh kutatók uniformizált egysége közösen ítélte el mindkét történelmi hagyományból a nacionalista elemeket,¹⁹ addig az 1960-as évek végére ez az államok közti konszenzus megszűnni látszott. Kelet-Közép-Európa államaiban megrendült az 1948-as politikai reformmal elkezdődött munka, mert megerősödött az új eliteknek a nemzeti tudatot túlságosan is erősen megformáló hatalmpolitikai ideológiája. Ezzel vége lett a térség nemzetiségeket összehétközítő kísérletének, így a „lenini nemzetiségpolitikai elvek felmutatása” nem tudott „a térség nemzeti-nemzetiségi problémáira” hosszú távú megoldást nyújtani.²⁰

A 60-as évek második felében a kelet-európai államszocialista országok egy részének kölcsönös kapcsolataiban beállt változások mutatták meg, hogy a „szocialista forradalom, a szocialista építés önmagában, mintegy „automatikusan” nem tudja megoldani a nemzeti és nemzetiségi problematikát. Ennek hatására kezdtek foglalkozni a történészek az egyes nemzeti eszmék „saját gyökerükig hatoló” vizsgálatával.²¹

Arató Endre munkássága ebből a szempontból már a 60-as években megindult, és ezen időszakban alkotott tanulmányai és könyvei az egyetemes magyar történetírás kiemelkedő alkotásainak minősülnek az 1989-es rendszerváltás után is.

A materialista történetiszemlélet Arató Endrénél

Arató Endre a nemzeti mozgalmakkal foglalkozó munkáiban kifejezetten a materialista történeti módszert alkalmazva elemezte a kapcsolódó jelenségeket és folyamatokat.

A feudalizmus rendszerében fokozatosan növekvő kapitalista fejlődésnek megfelelően erősödött mind a magyar, mind pedig a nem magyar nemzeti mozgalmak gazdagsága és az ezen létrejövő „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszerűen ideológiai” formák felépítménye. A termelési mód megváltoztatásának feladata „csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövő félben vannak.”²² Mivel a folyamat sehol sem azonos módon zajlott le, ezért a feudalizmus válságára az adott nemzeti mozgalmak a gazdasági és társadalmi fejlettségüknek megfelelő módon adtak választ, és így jutottak el a birodalmi piacon belül az önálló nemzeti piac, azaz az önálló nemzetállam létrehozásának igényéhez. Arató szavaival: „a nyelv és kultúra további nagyobb arányú fejlődése mellett nőtt az áruforgalom, erősödött a csere, mélyült a kapcsolat az azonos népek által lakott, de egymástól széttagolt területek között, megindult [az egy gazdasági

¹⁹ Macek, Josef: A budapesti nemzetközi történészkongresszus. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 4. évf. (1953) 10–12. sz., 291–301.

²⁰ Pach Zs. P.: Történelem és nemzettudat. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 114.

²¹ Pach, i. m. 1977, 349–352.

²² Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 13. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 7.

egységben élő nemzetiségek gazdaságának fejlődése által] a kelet-európai birodalmak össznemzeti piacainak mind tágabb értelemben vett kifejlődése.”²³

A feudalizmus ellentmondásait – mezőgazdaság, kereskedelem, ipar – részletezi, mely egyben a kapitalizmus kezdetleges elemeinek létrejöttét is jelenti. A termelési viszonyok átalakulásának folyamatai erőteljesen tagolódtak és lényeges eltéréseket mutattak nemcsak a Habsburg Birodalom egyes tartományai között, hanem ezeken belül is.

Arató a nemzeti eszme képzetét megjelenítő kulturális – történelem, irodalom, opera, nyelvkodifikáció stb. – termékeket a gazdasági-társadalmi viszonyok tükröződéseként értelmezte és a közöttük lévő kapcsolatokat elemezte: elsősorban a tárgy és az általa kialakított képzet közötti ellentmondásokat, valamint a képzet hatását annak tárgyára, amelyek újabb ellentmondásokat szültek.

Elemzés alá kerültek az adott közösségek szűk elitjébe tartozók írásai, és az egész figyelembevétel mellett az egyes egyének ideológiai meghatározását elemezte, amely végül összeállt az adott mozgalom ideológiájának egységes képévé. A történetíró azt a képet alakította ki az adott nemzet múltjáról, amely a leginkább alkalmas volt annak tagjait összefogni. A kultúra más résztvevői (pl. az irodalom) pedig azon szorgoskodtak, hogy az így létrejött nemzeti öntudatot terjesszék. A történészek a kor politikai problémáihoz kapcsolódva írták meg ébresztő történeti munkáikat, amelyek által a lehetséges egyének sokaságát az új ideológiai keretbe akarták bevonni.²⁴ Teljesen más történelmet írtak az állammal rendelkező, mint az annak híján lévő, ill. különböző privilégiumokkal rendelkező nemzeti mozgalmak.

Arató megkülönbözteti az ideológia és a nemzeti mozgalom eredményei közötti szakadékot, amelyben az első egy adott keretek között megvalósítandó cél, a másik pedig az ebben való pillanatnyi helyzetet jelöli ki. Az ideológiai és kultúrtörténeti fejlődés szakaszait a „túlsúlyos mozzanat” alapján határozta meg a szlovák nemzeti ideológia fejlődésének elemzésekor is:

- (1) a hungarus és a szláv tudattól a cseh-szlovák és a szlovák tudatig
- (2) két felekezet szerint értelmezett nyelv és nemzeti ideológia közötti konfliktus
- (3) magyar-szlovák nyelvharc
- (4) magyar-szlovák politikai harc

A hungarus tudat átváltozását szlovák nemzeti tudattá Arató olyan fejlődési folyamat reprodukciójaként jelenítette meg, ahol a jellegzetes események egymásutániségét

²³ Arató, i. m. 1960, 13.

²⁴ Niederhauser E.: Nemzetek születése Kelet-Európában. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 52–55.

követve minden eseményt csak abban az esetben illesztett be a sorba, „ha nélkülözhetetlen feltételét jelenti valamely, a sorban utána következő esemény bekövetkeztének”.²⁵

A feudális tartalmú nemzeteszme fogalmába tartozó hungarus tudat gondolatkörébe Magyarország minden lakosa beletartozott, függetlenül az egyén beszélt nyelvétől. A szlovák mozgalom ideológiai formáiban (történelem, nyelvtudomány, irodalom stb.) tevékenykedő alkotók munkáinak elemzésekor a modern nemzeti eszme, valamint a feudális indíttatású hungarus gondolati struktúrák állandóan változó képleteit vetette egybe, miáltal megmutatta a korszakban működő egyes szlovák gondolkodók hungarus/szláv tudatának gyengülését és a nemzeti eszme térnyerését. Másrészt a szlovák nemzet hasonló jellegű gondolkodóinak összessége révén produkált és időben meghatározott változások – nemzeti szempontból fejlődés – kerültek bemutatásra az egyes gondolkodók munkáiban. A hungarus/szláv tudat és a nemzeti tudat közötti eltérések mutatják meg a szlovák nemzeti eszme fejlődési ívét.

A feudális tartalommal megtöltött szláv eszmevilág volt az előzménye a modern szlovák nemzeti tudatnak, amit a politikai tradíció és a kiváltságok hiánya magyaráz. Ez alapján a szlávok a Balti-tengertől az Adriai-tengerig éltek; a „nemzet „ősi” voltát bizonyító – egyaránt konstruált – irományok a Nagy Sándor által adományozott privilégium, valamint IV. Károly német-római császár aranybullája voltak. A 18. század végéig a szlovák szerzők munkáikban egyaránt használták a szláv és a szlovák meghatározást, s ezen szlávot és szlovákot is értettek.²⁶

Samuel Timon a Nagymorva államot még nem tekintette a szlovák történeti fejlődés kezdetének, mert „leigázta a szlovákokat”. Juraj Papánek történeti munkájában már határozottan vállalta a Nagymorva Birodalmat mint történeti előzményt. Leírta a szlovák etnikai területek szépségét, miközben a koncepcióban még mindig elfért a hungarus tudat is: „a szlovákok kezdetől fogva bekapcsolódtak a magyarországi állam építésébe”, valamint a „szlovák királyokon kívül felsorolta a Cseh-, Lengyelország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország uralkodóit, a szerb, a bolgár és orosz cárokat”, amely a szláv összetartozás-tudatot jelenítette meg.²⁷

A feudalizmus válságperiódusában, a 18. század végének időszakában a polgárosodásnak egy nemzeten belül is – vallási alapon – különböző tendenciái és eszmei koncepciói jöttek létre, amelyek egymással versenyeztek a hatalomért. A polgári átalakulás különböző irányzatainak egyes elméletei különböző modern nemzeti eszmét dolgoztak ki, amelyeket – attól függően milyen módon és mértékig voltak

²⁵ Kon, I. Sz.: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. In: Történelem és filozófia. Szerk.: Berend T. Iván – Huszár Tibor – Kulcsár Kálmán. Budapest, Gondolat, 1974. 211–215.

²⁶ Arató E.: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 101–109.

²⁷ Arató, i. m. 1975, 107.

hajlandók kiterjeszteni a nemzetfogalmat – „saját objektív létezési és fejlődési feltételeikből” alkottak meg.²⁸ Az 1790-es évektől a katolikusok a nyugat-szlovák nyelvet, míg a protestánsok a Králicei Biblia nyelvét emelték irodalmi nyelvvé. Ennek megfelelően két nemzetkoncepció jött létre: a katolikus Juraj Fándly Papának munkáját lerövidítve elhagyta a szláv királyok felsorolását, ezzel pedig kivált a szláv ideológiából. Míg az 1790-91. évi első magyar nyelvi törvényekre érzékenyen reagált, addig a hungarus tudat szerves része maradt koncepciójának: felsorolta a híres szlovák férfiakat, akik a magyar államot szolgálták.

Az evangélikusok nemzetkoncepciójában a szlovák nem vált el a csehtől, így számos közös tradíciót vallottak magukénak. A Nagymorva Birodalom mellett a huszitizmushoz és a cseh testvérek mozgalmához nyúltak vissza. Arató hangsúlyozta, hogy a két, egymással párhuzamosan futó modern ideológia a nemzetet átfogó cél érdekében jött létre, mégis akadályozta a belső integrációt.²⁹

Hely hiányában nem áll módomban összefoglalni a többi nemzeti mozgalom fejlődési ívét, azonban pár mondat erejéig alább még visszatérek az ideológia kérdéséhez. Magyarországon a hat nemzeti mozgalom fejlődését időben végigkísérve Arató rámutatott a politikai fejlődés egyes struktúráira, és az így kapott eredményeket a komparatiztika segítségével vetette össze.

A lenini nemzetkoncepció hatása Arató munkásságában

A magyar historiográfiai irodalom tudatában van annak, hogy a 19. század nemzeti-ségi problematikájának beállítása mennyire az adott történetíró korának szellemét viseli magán. Tény, hogy a történeti Magyarország felbomlása után, sőt napjainkban sem jutott nyugvópontra a történeti szakirodalomban a Monarchiát jellemző nemzetiségi viszonyok megítélése.

A tanulmánynak nem az a célja, hogy Leninnek a nemzetiségről alkotott történet-filozófiai fejlődését kövesse nyomon, hanem csak azokat a főbb lenini elveket szeretném kiemelni, amelyeket Arató Endre használt a 19. századi folyamatok rekonstrukciójakor.

Lenin megállapította, hogy a „prekapitalista formák mint zárványok” megőrződésével a „nyugati tőkeérdekeknek megfelelő alárendeltséget” megtartva tagozódik be félperiférikusan Oroszország a világ gazdaságba. Ez a folyamat szervesen összekapcsolódott a „belső gyarmatosítás” fogalmával, amely a különböző régióknak az

²⁸ Pach Zs. P.: Történetiszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 267.

²⁹ Arató, i. m. 1975, 108–121.

oroszl centrum általi bekebelezését jelentette. „A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének ún. törvénye szerint a gyarmati periféria világrendszeren belüli pozícióját a tőkés verseny határozza meg, amely ellen a »proletárellenállás« és a rendszeren belüli »ázsiai-kapitalista« függetlenségi ellenállás”, vagyis a nemzetek fejlődés egymás szövetségeseivé válhatnak.³⁰ Lenin elemzésében „a »stratégiai magasabbrendűség« fogalma, vagyis a proletárforradalom, úgy foglalta magába a nemzetek önrendelkezési jogának elismerését, mint a forradalomhoz vezető út egy speciális mozzanatát, amely szövetség »kritikai« alapokon nyugodott”.³¹

Arató Endre a társadalmi haladás és a nemzeti mozgalmak közötti ellentét feloldását Lenin elképzelésének adaptálásában látta megoldhatónak. Elismerte, hogy „a burzsoázia társadalmában a nemzeti elv történelmileg elkerülhetetlen”, de ez a szükségszerűség elismerése nem válhat a „nacionalizmus apológiájává”, ezért kötelessége a történésznek, hogy a „demokratizmust védelmezze a nemzeti kérdés minden részletében”, amely alatt a következőt értette: „a tömegek felébredése a feudális álomból.”³² A nemzeti kérdés tekintetében támogatta a nemzetek önrendelkezési jogát³³ azzal a megszorítással, hogy azt minden szempontból alárendelte a társadalmi haladás általános érdekeinek.

A 19. század első felének elemzésekor központi kérdéssé vált Arató Endrénél, hogy az a nemzetiségi hagyomány álljon történetírásának középpontjában, amely leginkább képes és ösztönzött volt az önkényuralom demokráciává történő átforgatására. A Habsburg önkényuralmat támogató nemzetiségek mozgalmi és a magyar politikai elit által sugalmazott liberalizálódási folyamat közötti értékelés során az utóbbit tartotta a térség állami szempontjából előremutatónak azzal a megkötéssel, hogy a Habsburg Monarchia antidemokratikus elnyomásával szemben folytatott magyar küzdelem mellett a más nemzetiségi mozgalmak ellen irányuló antidemokratikus tendenciákat is elítélte a történeti anyag elemzésekor. Elismerte a nacionalizmus ellentmondásos jellegét: egyrészt haladónak minősítette a nemzeti mozgalmak küzdelmét a társadalmi és politikai elnyomás ellen, másrészt retrográdnak tekintette a nemzeti mozgalmak más mozgalmakkal szembeni elnyomó hozzáállását. A lefektetett irányelvek alapján ítélte a magyar és nem magyar népek nemzeti mozgalmiainak elemzésekor.

A modern nemzeti ideológia Janus-arca a gazdasági életben is tetten érhető volt: a magyar ipar, az önálló magyar vámterület, a vasútépítés haladó jelenségnek bizonyult

³⁰ Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág Kiadó. Budapest, 2008. 446–450., 205–208.

³¹ u. o. 209.

³² Arató, i. m. 1964, 81. L. még: Lenin Összes Művei, 20. köt. Szikra Kiadás, Budapest, 1955. 19.

³³ Krausz T.: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez 1917–1922. Budapest, Akadémiai Kiadó, 9–107.

a magyar nacionalizmus számára, míg a nemzetiségek gazdasági törekvéseit és nemzetté válásukat akadályozta. A magyar nacionalizmus nemzeti piacának tekintette a nemzetiségekkel benépesült Magyarország területeit és az osztrák gazdasági elnyomással szemben felsorakoztatta a magyarlakta és a nemzetiségi területeket is. A Pest–Vukovár–Fiume-vasútvonal célja Magyarország gabonájának tengerentúli területekre való szállítása volt, amely a magyar piac kiépülését jelentette volna, viszont az erősödő horvát mozgalom kezéből ezzel kivette volna a forgalom lebonyolítását.

A feudalizmusból örökölt privilégiumok formái egyre inkább megtöltődtek polgári tartalommal. Az országgyűlésen a rendek határozataiban és az érvelés módjában a feudális mellett mindinkább jelentkezett a modern nemzettudat is. Ilyen volt a magyar nyelv hivatalossá tételének országgyűlési küzdelme 1790–1844 között, amely során a latinnal és a némettel szemben a magyar lett a diplomácia nyelve Magyarországon. Arató munkásságában nyomon követi a modern nemzettudat „árnyoldalait” is, amely születésétől fogva magában hordozza az elmagyarosítás „hódító” tendenciáját és annak következményeit a nemzetiségi területek kultúrájában. Azonban nemcsak a magyar nacionalizmus szerves részét képezte a nemzeti-ségi tömegek, nyelv és kultúra lebecsülése, hanem a nemzetiségi nacionalizmus is magában hordozta ezt a kettősséget, azaz a „saját” és az „ők” megkülönböztetésével előbbi minden pozitív, míg utóbbi minden negatív tulajdonság birtokosává minősült. Arató a nemzetiségek nacionalizmusa ellen is szót emelt.

A magyar reformkori és forradalom alatti politikai csoportokkal kapcsolatban felállított egy tételt, miszerint a feudalizmus felszámolását és a demokrácia meghonosítását minél következetesebben akaró politikai csoport szoros kapcsolatban állt a nemzeti/nacionalista eszme radikalizációjával. Ez alapján négy csoportot különböztetett meg. Az aulikus arisztokrácia a fennálló rendszer konzerválására törekedett, és számára a latin hivatalos nyelv akár meg is maradhatott volna. Széchenyi és köre az ellenzéki csoporthoz viszonyítva türelmesebb eszközökkel akarta véghezvinni a magyarosítást, de a feudalizmus felszámolását is következtelenebb módon akarta, mint a liberálisok. A radikálisok nemzetiségi politikája radikálisabb volt a liberálisokénál, viszont a társadalmi átalakulást is konzekvensebben követelték.³⁴

Áttekintve a különböző politikai csoportosulások nacionalizmusát, a továbbiakban a telepítési törvényen keresztül lehet leginkább megérteni az irányzatok nemzetiségi politikájának elhelyezkedését a politikai palettán. Az 1848. évi XXXII. tc. a liberális törvényjavaslatot fogadta el, elvetve mind Széchenyi és körének mérséklő – a túlnépesedett területek lakosait földhöz kell juttatni,

³⁴ Arató, i. m. 1964, 34–72.

nemzetiségtől függetlenül –, mind a baloldali radikálisok – minden túlnépesedett magyar terület lakosait be kell telepíteni a nemzetiségi vidékekre – javaslatait. Drágos János magyarországi román képviselő kérésére elvetették azt a bizottsági javaslatot, amely szerint a szóban forgó földek nem kerülhetnek nemzetiségek kezére. Arató ezen betelepítési törvényt elhelyezi Kelet-Európa hasonló rendelkezései közé: a törvény szerinte az „ellenforradalmat” támogató szerb felkelés ellen kívánt ily módon védekezni, ezért különbözik az egykorú porosz nacionalista telepítésektől.³⁵

A kutatott időszak radikális és liberális politikusai mellett a centralisták, valamint Széchenyi és köre is a nemzeti kánon részévé vált. Ez a történet szemlélet kétségtelenül gazdagabb történeti kép kimunkálását valósította meg a magyar nemzeti mozgalmon belül, mint az 1956 előtti sematikus történetírás, amely haladónak – Kossuth személye mellett – csak a radikálisok állásfoglalásait tartotta.

Így kerülhetett a magyar történeti tudatba – a liberális és radikális mellett – Széchenyi és körének történeti teljesítménye, amely sok formai és tartalmi különbsége ellenére is számos hasonlóságot mutatott a társadalmi változások előbbre viteleiben a többi mozgalommal. Az egyes közösségi tudatok haladó jellege – térben és időben korlátozott érdekérvényesítés – sok esetben ellentétes a nemzeti problematika haladó megoldásának kérdésével. 1848 nyarán és szeptemberében Széchenyi és körének elképzelései voltak haladóbbak a nemzetiségi jogok kiszélesítésében. Kossuth a tavaszi és nyári tapasztalatok alapján jutott el a horvátokkal való meg egyezés szükségének felismeréséhez. A radikálisok 1849 elején változtattak a nemzetiségek elleni álláspontjukon. A nemzetiségek elleni állásfoglalás mellett viszont a radikálisok elsőként tűzték napirendre a forradalom vívmányainak továbbfejlesztését, és elutasították az udvarral való megegyezést.³⁶

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukásának legfőbb okát Arató a „szövetkezett reakciós nagyhatalmak” erőfölényében és a „forradalom gyengeségeiben” látta.³⁷

Összehasonlító történettudomány

Arató az egyedi nemzeti mozgalmak formáit nem abszolutizálta, az utólagosan kidolgozott absztrakciókat pedig nem tekintette minden nacionalizmusra vonatkozó szükségszerűségnek, hanem az egyedi nacionalista történelmi utak történésein keresztül fedte fel az általános jellegzetességeket, amelyek még ilyen formákban, témától függően mutatnak speciális, pár nemzetet összefogó jellegzetességeket.

³⁵ Arató, i. m. 1971, 435–439.

³⁶ Arató, i. m. 1971, 373–419.

³⁷ Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Szerk.: Mérei Gyula – Spira György. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 598.

Az egyes nemzeti mozgalmak fejlődésében megmutatkozó hasonlóságok elemzésére csak akkor használta a komparatiztika módszerét, ha az összehasonlított folyamatoknak megvolt az objektív alapjuk: „Kelet-Európa valamennyi nemzete a feudalizmusból átkerült a kapitalizmusba.”³⁸ A kelet-európai nemzetek modern nemzeti mozgalmainak elemzése után került sor az összehasonlító módszer használatára, amely nem pótolta, hanem kiegészítette az egyéb módszereket. Közép-Kelet-Európa nemzeti mozgalmainak elemzése és azok összehasonlító módszere megállja az idők próbáját, ellenben a Kelet- és Délkelet-Európa nemzeti mozgalmainak összehasonlítása már nem. Ennek oka, hogy Arató Endre zárt kronológiai keretet választott ki, aminek következtében az egyenlőtlen fejlődési elvet, azaz hogy az egyes alrégiókban a nemzeti folyamatok bizonyos fáziskéséssel mentek végbe, kevésbé óvatosan kezelte.³⁹ Ettől függetlenül a vezető nemzetek és a hatalmi struktúra összehasonlításában, valamint a jobbagyság felszámolásának elemzésében – Kelet-Európa térségében – maradandót alkotott.

Elsősorban a Habsburg Birodalom, azon belül is a magyarországi nemzeti mozgalmak összehasonlítása kötötte le figyelmét. Érdeklődésének középpontjában az egyes nemzeti mozgalmak politikáját támogató kulturális jelenségek álltak. Az egy narratívába fűzött részművek közül kiemelkednek a fő kérdéskomplexumok (a teljesség igénye nélkül): a nemzeti mozgalom társadalmi háttere, a nemzeti ideológia kidolgozása és különböző irányzatai közötti ellentétek, a különböző hatalmi elit, a nemzeti mozgalmak közötti ellentétek stb.

A nyelvet előtérbe állító nemzetfogalom az etnikumhoz kapcsolódott, mely Schlözer és Herder koncepciója volt, és termékeny talajra hullott a magyarországi nemzetiségek körében. A másik nemzetfogalom a francia, amely döntő ismérvek az állami területet és az azzal összekapcsolódott történetiséget tekintette, amely elsősorban a horvátokra és magyarokra volt hatással. Az elnyomott népek viszont különböző történeti konstrukciókkal területi-történeti privilégiumokat konstruáltak maguknak, hogy történeti jogot formálhassanak a saját etnikumuk által lakott területre (l. pl. a románok által alkotott dákoromán kontinuitási elméletet). A magyarok is használták mindkét nemzetfogalmat: az etnikait Ausztriával szemben mint a nemesi alkotmány kiszélesítésének indoklását, a területit pedig a nemzetiségekkel szemben.

Magyarország hét nemzeti mozgalma, azaz a jelenségek és folyamatok hét „sorának” párhuzamos vizsgálata során Arató a „konkrétól az absztrakt felé halad”,

³⁸ Niederhauser E.: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Történelmi Szemle 16. évf. (1973) 1–2. sz., 247.

³⁹ Uo. 248–252.

miközben szétválasztja a jelenségek különféle ismertetőjegyeit.⁴⁰ Az összehasonlító jelenségeket a legjellemzőbb jegyeik alapján és fejlődési folyamatukban ragadja meg. Magyarország különböző népeinél a kapitalizmus és a nemzeti ideológia folyamatait konkrét történelmi fejlődésükben vizsgálta. Emellett nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy minden olyan helytől és időtől függő történelmi sajátosságot megvilágítson, amely befolyásolta az egyes népek történelmi fejlődését. Egy jelenség adott történelmi keresztmetszetben – Magyarország, Kelet-Európa – történő vizsgálata által jutott el szintetikus történelmi általánosítások megalkotásához.

A hungarus tudat a szlovákokhoz hasonlóan erős volt a szintén semmilyen privilegiúmmal nem rendelkező ruszinoknál, a társországi szövetséggel rendelkező horvátoknál, és a magukat az erdélyi három rendi nemzet egyikeként definiáló szászoknál. Ezt a tudatot az horvátoknál az illírismus, az erdélyi szászoknál a német egység-gondolat szorította háttérbe. A hungarus tudata a középkorban gyökerezett és a nemzeti emancipáció egyik fontos indokaként jelent meg a történelmi munkákban, amellyel visszautasították a magyar leigázási koncepciót. A szerbek és románok között kivételesnek lehet tekinteni a hungarus tudatot. Mindkét népnek I. Lipót ajándékozta az egyházi-nemzeti kiváltságokat.

A nemzeti ideológia feladata a belső nemzeti integráció gazdasági-társadalmi megteremtése volt. A soknemzetiségű piac kialakulásával egy időben megindult az elnyomott és elnyomó nemzet polgársága között a gazdasági küzdelem a pozíciók megtartásáért vagy megszerzéséért, amely során mindkét fél a maga pozícióit féltve felsorakozott az egyik, vagy másik nemzeti mozgalom mögött. A horvátországi kereskedelmi tőkének a horvátok csak egy kis részét tartották a kezükben, de a török háborúk és az olasz inség által létrejött gabonakonjunktúrát kihasználták; ettől függetlenül a polgárságnak jelentéktelen volt a súlya a nemesség mellett. A szerbek a Törökországból a Monarchiába irányuló kereskedelmet felügyelték: marha, sertés, nyersbőr. A feudális-katonai határőrvidéki rendszer nagyban akadályozta a polgárosodást. A szlovák házaló kereskedők járták az egész országot, de a városokban a tőkeerősebb német és zsidó kereskedők uralták a piacot. Az erdélyi román kereskedők kezében az ún. levantei kereskedelem volt, amely a harmincas években lehanyatlott, mert a Vaskapu szabályozásával a fő kereskedelmi útvonal immár elkerülte.⁴¹

Az egyes nemzeti mozgalmak integrációját nemcsak a gazdasági széttagoltság akadályozta, hanem az is, hogy a szlovákok kivételével a nemzetiségek nem egy

⁴⁰ Ivanov, V. V.: Az összehasonlító történelmi módszer tartalmának és fejlődésének kérdéséhez. In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: Glatz F., Budapest, Gondolat, 1977. 256–275. 265–266.

⁴¹ Arató E.: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. (Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Niederhauser E.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 254–255.

összefüggő, kompakt területen, hanem egymástól elszakítva éltek. A horvátok pl. a Habsburg Birodalom több tartományában éltek, a szerbek, románok, ruszinok egy része egy másik birodalomban, a szászok távol a német etnikumtól, a magyarok pedig Magyarországon és Erdélyben.⁴²

A Habsburg Birodalomban a nemesi társadalommal rendelkező nemzetek bírtak valamiféle rendi jellegű önkormányzattal, és ezek révén a politikai élet egyes kérdéseibe is beleszólhattak, míg az azzal nem rendelkező nemzetek egy fejlődési szint után politikai jogokat követeltek. A horvátok, szászok, szerbek, és utolsóként az 1840-es években a szlovákok kapcsolódtak be ezen politikai fázisba, ám a ruszin társadalom nem jutott el a politikai követelésekig.

Arató a *Kelet-Európa története a 19. század első felében* című munkájában elmélyülten elemezte a nemzeti elnyomás rendszerét a Kelet-Európa területén ekkor osztozkodó nagyhatalmak esetében, és itt is erősen érvényesítette az összehasonlítást, a sajátos és eltérő vonások megragadását. Ezen művében is elsősorban a „nagyhatalmak” politikai helyzetében megmutatkozó jelenségek és folyamatok kerültek az összehasonlító módszertan középpontjába. A történeti folyamat különböző formáit és tartalmát hasonlította össze: birodalmak vezető nemzeteinek számaránya és a belső hatalmi politika, különböző önkormányzatok és privilégiumok, a nemzetiségek együttélésének időintervalluma, nemzetiségi mozgalmak viszonylagos fejlettségi szintje stb.

Az uralkodói attribútumok minden eszközével négy uralkodó nemzet élt a térségben: a porosz, az osztrák, az orosz és a török. A török rendszer abban különbözött a másik három birodalomtól, hogy nem a birodalom területén formálódó nemzetiségi mozgalmak, hanem a vallási hovatartozás volt a gazdasági-társadalmi megkülönböztetés döntő oka. A másik kettő birodalom területén az uralkodó nemzet – hatalmi és nyelvi – súlyával magyarázta a „brutális eszközökkel” végrehajtott beolvasztási kísérletet. A Habsburg Birodalomban rendkívül alacsony volt az uralkodó osztrák-németek aránya, ezért a birodalmon belüli erősebb nemzetek féken tartására a *divide et impera* politikáját alkalmazták.

A Birodalmon belül Magyarország területén valamivel jobb volt a magyar nemzet aránya, mint az osztrák-németé a Lajtán túl, de mivel a Birodalom központjából irányították a legfelsőbb külügyi, pénzügyi és katonai ügyeket, ezért a magyarosító törekvések politikai-gazdasági alapját „csak” a középfokú hatóság, a nemesek által irányított megye jelentette, amely a szabadságharc előtt enyhébb „általában liberálisabb politikát követett, mint az orosz, vagy a porosz uralkodó osztály”.⁴³ Arató megállapítja, hogy

⁴² u. o. 256.

⁴³ Arató, i. m. 1971, 122.

minden nemzet vagy nemzetiség élt az elnyomás módszerével, ha módjában állt: „Így a magyar az ország nemzetiségeit, az erdélyi szász pedig a királyföldi románokat nyomta el, a lengyel az ukránokat és beloruszokat tartotta uralma alatt, a balti német a letteket és az észteket, végül a görög, amely a Balkánon a kereskedelemben, valamint a konstantinápolyi egyházban vitt vezető szerepe következtében a szerbek, a bolgárok és románok nemzeti fejlődését akadályozta”.⁴⁴

Arató Endre tisztában volt azzal, hogy a magyar nemzeti történetírásnak vannak feladatai nemcsak a szomszédok vonatkozásában, hanem az európai, sőt világtörténetírás is megköveteli egy-egy időszak minél behatóbb elemzését. Tudatosan szembement azzal a történetírással, amely a szomszéd nemzeteket teszi meg „ösellenséggé” és az egyes nemzeti mozgalmak fejlődésének összehasonlító vizsgálata nyomán bizonyította, hogy a térségben ható erőkre adott nemzeti reakciók sokban hasonló válaszokat generáltak. A különbségek elsősorban a társadalmi és gazdasági fejlettség függvényei voltak.

⁴⁴ u. o. 99.